

הגאוגרפיה של הבדיון: עיון בספרות היהודית

המודרנית 1860-1920

ליך נתנאל

המפה נוכחת בבדיון היהודי המודרני במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הן כעובדה גאוגרפית והן כמושג פוליטי. על כך יעידו יושבי בית המדרש בקבציאל, המתוארים ברומן בעמק הבכא מאת שלום יעקב אברמוביץ.¹ בדיון הער על המלחמה בין רוסיה הצארית והאימפריה העות'מנית הם מדגימים את החזיתות השונות באמצעות סימון על כף ידו של אחד המדברים. "מפת הארץ כולה היא לנגדם", כותב אברמוביץ, "על פיסת ידיהם".² בשנת 1913 כתב זלמן שניאור סצנה דומה, המתארת את יושבי בית המדרש בשקלוב:

כל המפות-המדיניות וכל המצבים הפוליטיים היו מצוירים, מששת ימי-בראשית, ומסומנים קרלוקו, אצל האסטרטגים השקלוביים, על כפות ידיהם. כל אצבע שימשה צורה של מדינה, וכל קמט — נהר ומבצר. זקנים מסובכים וחטמים ירוקים מחמת טאבאקי היו נכפפים על גבי כף-היד הגיאוגרפית של ראש-המדברים, והיו מחפשים בה, לאורו האפור של החלון, גבולי ארצות וגורלי-לאומים...³

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הגיעו הידיעות מחזיתות המלחמה בין המעצמות — וכמותן, מסילות הרכבת ודרכי ההגירה מערבה — עד פתח ביתם של קוראי אברמוביץ ושניאור, שלום עליכם וביאליק. בשנים אלו, שנות התגבשותה של הספרות

חלק עיקרי מן המחקר הטקסטואלי המכין למאמר זה נעשה בהדרכתה של ד"ר סיני רוסינק. הטקסטים הנזכרים כאן הומרו לפורמט דיגיטלי בתוכנה "Transkribus", ושמות המקומות הנזכרים בהם זוהו באמצעות תוכנת התיג "Recogito". אורי אייזנברג סייע לי בהמרת הנתונים ותיגום.

- 1 שלום יעקב אברמוביץ [מנדלי מוכר ספרים], בעמק הבכא, תל אביב: דביר, תשכ"ט.
- 2 שם, עמ' קנו. בנוסח הרומן ביידיש, שנדפס לראשונה בשנת 1865 בכותרת דאָס ווינשפּינגערל ("טבעת המשאלות"), המשפט מופיע כך: "די גאַנצע לאַנד קאַרטע איז ביי זיי אויסגעמאַכט אויף דער הענט" ("כל מפת הארץ מסורטט על כף-ידם"). שלום יעקב אברמוביץ [מענדלע מוכר ספרים], "דאָס ווינשפּינגערל", אויסגעוויילטע ווערק, באַנד 2, וואַרשע: פּאַרלאַג יידיש בוך, 1953, ז' 38. עיבוד אחר לנוסח זה ראה אור בסדרת "פאָלקס ביבליאָטעק" בשנת 1888, והנוסח העברי של הרומן נדפס בהמשכים בירחון הַשְּׁלֵחַ בשנת 1897.
- 3 ז' שניאור, "אנשי שקלוב: כיצד קוראים...", דבר (8/5/1936), עמ' 3. הפרק נדפס לראשונה ביידיש, בכותרת "פֿעטער אורי ליענט צייטונגען", דער מאַמענט (23/5/1913), עמ' 2, ובהמשך עובד לעברית ונכלל בספר זלמן שניאור, אנשי שקלוב, תל אביב: דביר, [1936] 1958, עמ' 16.

היהודית המודרנית ברוסיה, החלה תנועת ההגירה המואצת, הכלכלית בעיקרה, ממזרח אירופה למערבה. מהגרים יהודים נעו מליטא ומרוסיה הלבנה שבתחום המושב אל פולין, אל חבל בסרביה שבדרום מערב האימפריה ואל "רוסיה החדשה", באודסה ובסביבותיה.⁴ רובם עשו את דרכם במסילות הרכבת אל המרכזים העירוניים החדשים או המחודשים, ובעיקר אל אודסה, ורשה וברדיצ'ב.⁵

באותן שנים החלה הספרות היהודית במזרח אירופה לבקש לעצמה ייעוד אחד עיקרי – להיות בת הזמן, ולא פחות מכך, בת המקום. על בסיס זה נכתבו הפואמות ביצירתו של יהודה ליב גורדון קורות ימינו; לכך כיוון אברהם מאפו ברומן עיט צבוע, המתאר את חיי היהודים בליטא;⁶ וזהו גם המאפיין העיקרי של הרומנים העבריים המוקדמים של שלום יעקב אברמוביץ.⁷ ציווי זה הושפע מתהליכי הרוסיפיקציה של האוכלוסייה היהודית ברוסיה, שצברו תאוצה תחת שלטונו של הצאר אלכסנדר השני.⁸ הדבר נקשר בניסיון השתלבותה של הקהילה היהודית בחברה האזרחית, שנתקבל בלשונו השירית של גורדון בנוסח "וּמְנֶכֶּךָ וּמְקוֹמְכָּךְ אֲנִי הַכִּירָה".⁹ היה זה גלגול מאוחר של תובנות תנועת

ההשכלה אצל סופרים כדוגמת גורדון ומאפו, שבשנות השישים של המאה התשע-עשרה כבר החלו להתרחק מן האלגוריה הדידקטית, ופנו בהדרגה אל הריאליזם.¹⁰

במרכז מאמר זה מאפיין תמטי עיקרי של הבדיון היהודי המודרני במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה: תיאור המרחב. עד כה, החל בביקורתו של בריינין על יצירת גורדון וסמולנסקין, וכלה בביקורתו של מירון על הרומנים של מאפו, נדרש המחקר להיבטים אחרים של הבדיון היהודי המודרני, ובעיקר לאפיון הדמויות. **העומק הפסיכולוגי** של הדמויות הוא שהתווה את הקריאה הביקורתית בריאליזם המוקדם בספרות היהודית המודרנית, ולא **פני השטח** המתוארים בה.¹¹ אומנם חוקרים רבים, ובהם ישראל ברטל, דוד רוסקיס, סקוט אורי ואחרים, אכן נדרשו לשאלת הגאוגרפיה של הבדיון הספרותי היהודי המודרני, אך הנושא טרם זכה לעיון ביקורתי משווה, ומפת הבדיון היהודי המודרני טרם סורטטה במלוא היקפה.¹² למשל, טרם הוברר כיצד מתייצבות על מפת הבדיון יצירות הסיפור של אברמוביץ ושל גורדון יחדיו. הסיפור של אברמוביץ מזוהה עם יהדות אוקראינה ועם העיירות היהודיות בפלך ווהלין, ואילו הסיפור של גורדון משנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה ממוקמת במרחב הליטאי. זאת ועוד, במפנה המאות נמצא כי בלב ההתרחשות הספרותית ניצבות ערי מרכז אירופה וערי מערב

10 מירון מזהה את המגמה הריאליסטית בסיפורת העברית עם ראשית הסאטירה בעשור הראשון של המאה התשע-עשרה ועם התפתחות הסוגה האוטוביוגרפית (דן מירון, בין חזון לאמת: ניצני הרומאן העברי והידי במאה ה-19, ירושלים: מוסד ביאליק, 1979, עמ' 229), אך השתרשותה העיקרית של המגמה החלה רק בשנות השישים, ביצירתם בפרוזה של גורדון, אברמוביץ ומאפו. על הרומן עיט צבוע למאפו טען קלזנר כי "בימים, שנתחבר בהם 'עיט צבוע', לא נכתב עוד בעברית אף סיפור אחד, שיעשה לו את חיי-ההווה של ישראל לנושא". יוסף קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ג: תחילת הספרות העברית ברוסיה ו"חקופת-ווילנה" (1804-1860), ירושלים: אחיאסף, תשי"ד, עמ' 345. ישראל ברטל הוסיף כי ביכורי יצירתו של גורדון בפרוזה, נכתבו "בשנים שבהן כמעט לא אפשר היה למצוא סיפור עלילתי בשפה העברית שעניינו חיי היהודים בתחום המושב" במאה התשע-עשרה. ניתן אפילו לטעון כי עד היום כמעט שלא הושם לב לעובדה, כי גורדון היה אולי הראשון שניסה כוחו בכתיבה מסוג זה. ישראל ברטל, "פינסק של מעלה ופינסק של מטה", ישראל ברטל, יהודה פרידלנדר, חוה טורניאנסקי, דוד אסף, אבנר הולצמן ושמואל פינר (עורכים), מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסט, ירושלים: מאגנס, תשס"ב, עמ' 264.

11 רשימותיו של ראובן בריינין על גורדון ועל סמולנסקין כונסו בכרך שההדירו דניאל בן נחום ודבורה הנגבי כתבים נבחרים, מרחביה: ספרית פועלים בשיתוף קרן ויינפר-מורגנשטיין, 1965. לעיונו של מירון בסיפורת של מאפו ראו מירון, שם, עמ' 15-176.

12 העיון השיטתי המקיף היחיד שמצאתי בנושא זה הוא עבודת הדסרטיציה של חיה יונס, שנכתבה בהנחיית חנא שמרוק, העוסקת באפיון המקומות ביצירת שלום יעקב אברמוביץ. חיה יונס, "הטופונימיה ביצירתו של ש"י אברמוביץ, משמעותה ותפקידה", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1978. עיונים חשובים אחרים כוללים התייחסות לשאלת מקומות ההתרחשות של הבדיון אצל סופר מסוים, אך אינם מוקדשים לשאלה זו בייחוד. עם עיונים אלה נמנה, למשל, ספרו של הולצמן על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, העוסק בפירוט במחוזות הסיפורת המוקדמת של המחבר ובאופן שבו הם משתרגים בתחנות חייו: אבנר הולצמן, אל הקרע שבלב – מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: שנות הצמיחה (תרמ"ז-תרס"ב), ירושלים: מוסד ביאליק, 1995, בעיקר עמ' 215-229. ראו גם את עיונו של בקון ביצירת ברנר, הכולל, בין היתר, פענוח של שמות המקומות בסיפור "מא. ועד מ.". יצחק בקון, ברנר בלונדון: תקופת המעורר 1905-1907, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, תש"ן.

4 שמואל אטינגר, תולדות עם ישראל, כרך ג: בעת החדשה, תל אביב: דביר, תשכ"ט, עמ' 77.
5 לרקע היסטורי לתמורות שחלו ביהדות רוסיה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, ובייחוד לתמורות שחלו בחיים היהודיים בתחום המושב עקב ההגירה היהודית מערבה ומדיניות הרוסיפיקציה, ראו, יהודה סלוצקי, "צמיחתה של האינטליגנציה היהודית-רוסית", עמונאל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ג, עמ' 269-299. על מרכזיותה של העיר ברדיצ'ב בשנות השישים של המאה התשע-עשרה ראו, Michail Krutikov, "Berdichev in the Russian Jewish Literary Imagination: From Israel Aksentfeld to Friedrich Gorenshstein", Krutikov and Estraiikh (eds.), *The Shtetl: Image and Reality*, Oxford: University of Oxford, 2000, pp. 91-114.

6 יהודה ליב גורדון, "קורות ימינו", כתבי יהודה ליב גורדון, כרך א: שירה, תל אביב: דביר, [1868] 1959, עמ' קכט-קעא; אברהם מאפו, "עיט צבוע", כל כתבי אברהם מאפו, תל אביב: דביר, [1864-1858] תשכ"ד.

7 J. Levenson, [מנדלי מוכר ספרים], למדו היטב: הוא ספור אֶהְבִּים, ורשה: 1862; שלום יעקב אברמוביץ [מנדלי מוכר ספרים], האבות והבנים: ספור אֶהְבִּים, אדעסא: מ"א בעלינסאן, 1868.

8 סלוצקי, הערה 5 לעיל, עמ' 282-283.

9 יהודה ליב גאדאן, "הקיצה עמי", הכרמל (18/4/1866), עמ' 1.

אירופה. הומל, ורשה, וינה ולונדון הפכו זירות נפוצות בבדיון היהודי המודרני, ואף זוהו עם סופרים מסוימים. למשל, סיפוריהם הקצרים המוקדמים של שלום אש והירש דוד נומברג מתרחשים בוורשה, ואילו רבים מן הסיפורים של גרשון שופמן מתרחשים בווינה. לזיקת הספרות היהודית המודרנית אל המקום נלווית עובדה טרגית: כמעט כל כותביה אינם בני המקום. זוהי ספרות ללא משכן קבע, כפי שהגדירה עותמר אטה.¹³ היא נכתבה בעיקר בידי עוזבי בית. אצל רבים מכותביה כמוס אתר נפשי עיקרי, המרחקים. מילה זו התגלגלה לפתחה של הספרות העברית בביכורי שירתו של חיים נחמן ביאליק. זהו אחד משערי הכניסה המובהקים של ביאליק אל השירה העברית החדשה, ומופיע, למשל, בשיר המוקדם "מִשּׁוּט בְּמַרְחָקִים". בשיר זה מנסח ביאליק את התנאי המודרני של הקיום היהודי על סף המאה העשרים בלשון היראה והאימה של ספר איוב: "מִשּׁוּט בְּמַרְחָקִים, מִמְּקוֹמוֹת נִדְדִי / כְּפֹר מִים אֶל-בֵּית אִמִּי תְּרִדִי".¹⁴

דן מירון מזהה את נושא השיבה הביתה כנושא הגדול של הספרות היהודית המודרנית, מאיר וינר כתב כי דווקא המסעות הם התמה הגדולה שלה, ואילו שמעון הלפין דיבר בהקשר זה על ספרות של נדודים.¹⁵ על כך הוסיפה סדרה דיקובן אזרחי את תפיסת המרחק שבמושג הגלות.¹⁶ השיבה, המסעות, הנדודים, כל אלה מצטמצמים לכדי עובדה מרחבית אחת: המרחק בין אתרי המוצא של הסופרים היהודים המודרנים – העיירות וערי המולדת – לבין יעדי ההגירה שהתיישבו בהם. אין זה מקום בלבד, אלא העיקרון המארגן את המבדים הגדולים של הספרות היהודית המודרנית. המרחק הוא המבסס את הציר האפי של ספרות ההשכלה המאוחרת ואת המוטיב הפיקרסקי בכתביהם של פרץ סמולנסקי, אברמוביץ ואחרים. זהו הטעם שמצאה הספרות היהודית המודרנית בהתכתבותה התכופה עם מסעות ישראל בספר במדבר. המרחק הוא שאפשר בהמשך לספרות זו לגלם בצורה מובהקת כל כך את המודרניזם האירופי, את מה שזו ממקומו, מה שאין לו מקום ומי שאין לו בית, כלומר מי שמפריע, מי שעודנו בדרך. בהמשך לדבריו

13 המונח שטבע אטה לתיאור ספרות ללא משכן קבע הוא „Literatur ohne festen Wohnsitz“, ראו בתרגום האנגלי של ספרו: Ottmar Ette, „Incubations: A National Literature Without A Fixed Abode? Fictions and Frictions in Twentieth Century Cuban Literature“, *Writing Between Worlds: TransArea Studies and the Literatures-Without-A-Fixed-Abode*, Vera M. Kutzinski (trans.), Berlin and Boston: De Gruyter, 2016, pp. 130-131.

14 וראו את שאלת התארוך של השיר, שהיא מרתקת בהקשר זה, מכיוון שהיא מורה על הקדמת תאריך הכתיבה של השיר לשנת תרנ"א לשם סידורו בראש מהדורות השירים של ביאליק. חיים נחמן ביאליק, שירים [תר"ן-תרנ"ח]: מהדורה מדעית, דן מירון (עורך), תל אביב: דביר ואוניברסיטת תל אביב, 1983, עמ' 307. שוב, ובסמיכות, ציין ביאליק את המרחקים, בהיפוך כיוון משמעותי, בשיר "אֶל הַצִּפּוֹר" משנת 1892: "זִמְרִי, סִפְרִי, צִפּוֹרֵי הַיָּקָרָה, / מֵאֶרֶץ מַרְחָקִים נִפְלְאוֹת" (עמ' 129).

15 Dan Miron, *A Traveler Disguised: The Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1996, pp. 104-105; מאיר וינר, צו דער געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראטור אין 19-טן יאָרהונדערט, באַנד 1, ניו יאָרק: איקוף פֿאַרלאַג, 1945, ז' 15; שמעון הלפין, "סוף המאה – ניידות היוצר העברי", מוסכמות ומשברים בספרותנו: י"ב שיחות על הספרות העברית החדשה, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ס, עמ' 88-92.

16 Sidra DeKoven Ezrahi, *Booking Passage: Exile and Homecoming in the Modern Jewish Imagination*, Berkeley, CA: University of California Press, 2000.

של גלילי שחר, החסר והיתרה, התזוזה וההפרעה הם הנעימה האסתטית, תו ההיכר של המודרניזם בספרות היהודית.¹⁷ מכאן שגלי ההגירה של שנות השישים והשמונים של המאה התשע-עשרה אינם רק משתקפים בספרות הזאת, בזיקתה המימטית אל העולם הסובב, אלא שעצם תנאי כתיבתה וקריאתה, וכמותם מושגי הבדיון שלה, כולם כרוכים באותה עובדה: הבית ועזיבתו הם עקרונות הבדיון של הספרות היהודית המודרנית.

השאלה שאני מציגה כאן קשורה בעניין זה בדיוק. היא עוסקת במערך הנתונים הבסיסי הקיים בספרות היהודית המודרנית: הנתבים המתוארים בה, מעיירות המוצא אל ערי הפלך בתחום המושב ומערי האוניברסיטה במרכז אירופה אל ערי החוף במערב ומעבר להן. השאלה היא אפוא זו: האם אפשר לפרוס את המפה שבה משוטטת הספרות היהודית המודרנית? האם אפשר להתחקות אחר "הגאוגרפיה של הבדיון"?

בביטוי "הגאוגרפיה של הבדיון" כוונתי, ראשית כול, לסימון נתיביו של סיפור המעשה, ובהרחבה, לסימון טווח הבדיון של קורפוס יצירות נתון או של סופר מסוים. למשל, סימון טווח הבדיון של סופר כדוגמת אורי ניסן גנסין יראה את הדרכים שיצירותיו נעות בהן, בין קייב והומל, אודסה ושווייץ, ואת המקומות שהן משקיפות עליהם, כגון רומא, פריז והאי היווני קורפו – כל אלה נזכרים בנובלה "בטרם". בנובלה החרישית "אצל", המזוהה בדעתנו עם המרחבים הלחים והערפיליים של אוקראינה, נראה מסתופפים גם את הרי הבלקן, פרס, תימן, מצרים, טורקיה, אפריקה ומרוקו.¹⁸ אם כן, במובנה הראשוני הגאוגרפיה של הבדיון היא טווח ההתרחשות של הספרות היהודית המודרנית. זוהי מפה חרישית, הנותרת כמעט חבוייה בקריאה שגרתית, אך כשמבקשים אותה היא נגלית כמעט בכל פסוק ופסוק מן הספרות הזו, כמעין תו קריאה מארגן.

המאמר שלהלן כולל ארבעה שערים, המצטרפים יחד לכדי סרטוט ראשוני של מפת הבדיון בספרות היהודית המודרנית בין שנות השישים של המאה התשע-עשרה לשנות מלחמת העולם הראשונה. בשער הראשון מחשבות מקדמיות על הגאוגרפיה של הבדיון. השער השני "צרת כסלון" מוקדש לעיון במוסכמה הסמלית המורכבת של כינוי המקום ביצירתם של ראשוני המספרים היהודיים המודרניים: ישראל אקסנפלד (1787, נמירוב – 1866, פריז) ושלוש יעקב אברמוביץ (1836, קופיל – 1917, אודסה). השער השלישי "מפת הגלות הקדושה" הוא ניסיון לפענח את אחת ממוסכמות הסימון המרכזיות של הגאוגרפיה של הבדיון היהודי המודרני: סימון מפת גלות רוסיה הגדולה באמצעות שמות מקום מקראיים. בשער זה תובא קריאה בשתי יצירות עיקריות בפרוזה העברית של שנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה: הסיפור "קפיצת הדרך" מאת גורדון והרומן עיט צבוע מאת מאפו.¹⁹ השער הרביעי והאחרון "המרחקים" מתקדם בזמן אל שנות מפנה המאות התשע-עשרה והעשרים, ומסמן את התרוקנות הגאוגרפיה של הבדיון

17 גלילי שחר, "בת מלך: גוף, גלות ושאלת הספרות", גופים ושמות: קריאות בספרות יהודית חדשה, תל אביב: עם עובד, 2016, עמ' 23-89.

18 אורי ניסן גנסין, "בטרם" ו"אצל", כל כתבי א"נ גנסין: ספודים, כרך א, ורשה: חמו"ל, תרע"ד, עמ' 67-161, 163-273.

19 יהודה ליב גורדון, "קפיצת הדרך", כתבי יהודה ליב גורדון, כרך ב: פרוזה, תל אביב: דביר, תש"ך, עמ' קמא-קנח; מאפו, הערה 6 לעיל.

משם ומקדושה על סף מלחמת העולם הראשונה. שער זה סוקר פרקים מן הסיפור הקצר בראשית המאה העשרים, ונחתם בהצגת המאסף הספרותי גבולות, שערכו גרשון שופמן וצבי דיזנדרוק בשנת 1921 בווינה.²⁰

הגאוגרפיה של הבדיון: מחשבות בפתח

הספרות היהודית המודרנית במאה התשע-עשרה מבוזרת וניידת; מרכזי הדפוס וריכוזי קוראיה הקיפו שטחים גאוגרפיים נרחבים. מאפייניה האלה מדגישים את הצורך בסרטוט מפה כוללת שתציג את אזורי פעילותה והשפעתה, ואכן, מפת הספרות היהודית המודרנית כבר סורטטה לא אחת. אך למעיון במחקרים הרבים העוסקים בנושא מתברר עד מהרה כי אלה אינם עוסקים במיפוי הבדיון הספרותי, אלא במיפוי המערך הספרותי-סוציולוגי או הספרותי-היסטורי שבו הספרות מתקיימת.

עד כה הציע המחקר שלוש קרטוגרפיות מובחנות של הספרות היהודית המודרנית: ראשונה היא מפת "המרכזים הספרותיים" (literary centers). פילוח המפה הספרותית למרכזים מופיע כבר בחיבורים ההיסטוריוגרפיים המוקדמים של הספרות העברית החדשה, העוקבים אחר התפתחותה במעבר בין ברלין לגליציה ומשם לליטא, והוא מדגיש את התשתית הרעיונית והפוליטית של הספרות העברית החדשה. כפי שכבר העיר דב סדן, במפה הזאת מזוהה מוצא הספרות היהודית המודרנית בתנועת ההשכלה, וקווי התפתחותה מסומנים כקווי התנגדות ומשיכה ביחס לחסידות, לאורתודוקסיה המודרנית ולמהפכה הלאומית הציונית.²¹ מפת המרכזים הספרותיים, המפרטת את מקומות פעילותם של קבוצות סופרים, מערכות הוצאה לאור ובתי דפוס, מגלמת אולי את מתודת ההתבוננות הרווחת ביותר בחקר הספרות היהודית המודרנית, והתגובה הביקורתית שעוררה הייתה נרחבת למדי.²² ראשון למבקר היה דב סדן, בחיבורו המכונה "מסת מבוא" משנת 1949, וכמה מן המושכלות שהתנסחו במאמר זה שבו ונשמעו בביקורת של סוף המאה העשרים. חנה קרונפלד ניסחה עמדה ביקורתית בנוגע לעצם היתכנותו של

20 גרשון שופמן וצבי דיזנדרוק (עורכים), גבולות: דברי ספרות, וינה: מ' היקל, תרפ"א.

21 דב סדן, על ספרותנו: מסת מבוא, ירושלים: ההסתדרות הציונית, 1949.

22 ההיסטוריוגרפיה הקאנונית של הספרות העברית החדשה היא היסטוריוגרפיה ציונית לאומית, שטענת היסוד שלה היא המעבר "ממרכזים למרכז", כלומר מן הפזורה האירופית אל היישוב היהודי בארץ ישראל. היסטוריוגרפיה זו הושפעה מספרו המכונה של ההיסטוריון הצרפתי אלבר תיבודה על תולדות הספרות הצרפתית. Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789*. à nos jours, Paris: Stock, 1936. לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בראשית המאה העשרים, תל אביב: עם עובד, 1986. נדמה כי הביקורת המאוחרת על מוסכמות היסוד של ההיסטוריוגרפיה הזאת הושפעה מן המהלך המקביל בחקר הספרות הצרפתית, כפי שהתנסח בעיקר בספרה של פסקל קזובה מסוף שנות התשעים: Pascale Casanova, *La République mondiale des lettres*, Paris: Seuil, 1999.

"מרכז" בפזורה הספרותית היהודית,²³ ודן מירון המאוחר ניסח מתווה המערער את תוקפם של המרכזים הספרותיים, והציע מערך אחר, לא הייררכי, של מגעים ורצפים בין סופרים ואסכולות שונות.²⁴ תוקף מחודש למיפוי המערכת של הספרות ניתן לאחרונה במחקרו של אבידב ליפסקר אקולוגיה של ספרות, המחליף את קטגוריות ה"מרכז" וה"שוליים" ברציונל של קיום על פני שטח המאוכלסים ב"סביבות ספרותיות" שונות ומקבילות.²⁵ על ביקורות מפת המרכזים הספרותיים נוספו בראשית שנות האלפיים גם כתביה של ליטל לוי, המערערים על המיקוד האירופי של הספרות היהודית המודרנית וקוראים לכיוון מחדש של נתיבי השפעתה ומסירתה.²⁶ גם כתב העת הספרותי מכאן ואילך, הרואה אור בברלין ובפריז בעריכת טל חברי-חיבובסקי, הוא חלק מן המסכת הביקורתית על מפת המרכזים הספרותיים בתרבות הספר היהודית המודרנית.²⁷

קרטוגרפיה אחרת שהתמסדה בחקר הספרות היהודית המודרנית היא מפת הנוסחים הפואטיים. מפה זו מציגה פילוח מרחבי של מוסכמות סגנוניות ולשוניות בספרות, והיא ללא ספק מושפעת מהתקבעות נוהג דתי מובחן של סידור התפילה, סדרי הקריאה בתורה והליטורגיה באזורים שונים של יהדות מזרח אירופה. לפי פילוח זה השתרשה החלוקה של נוסחי הספרות היהודית המודרנית לנוסח סופרי פולין ולנוסח סופרי ליטא, כפי שהיא באה לידי ביטוי, למשל, בספר הזיכרונות של יצחק דב ברקוביץ, ומאוחר יותר גם במסותיו של יעקב פיכמן.²⁸ במפה זו מופיע גם "נוסח אודסה" של הספרות העברית, שנקשר ביצירתו של שלום יעקב אברמוביץ מכאן ובהשקפתו ההיסטוריוסופית של אחד העם על תרבות הספר העברית מכאן. מפת הנוסחים הספרותיים זכתה להופעה מחודשת בחלוף כחצי מאה, בספרו של יגאל שוורץ האשכנזי: המרכז נגד המזרח, שבו הוא מבחין בין מוסכמות "מנטליות-סגנוניות" שונות שהשתרשו במזרח אירופה ובמרכז.²⁹ סוגיית הנוסח הפואטי גם הניעה את מהלך העומק הביקורתי המערער על ההגדרה הלאומית של הספרות העברית החדשה ושל תולדות התפתחותה, וקורא אותה מחדש כספרות דיאספורית, לא ריבונית, שהתפתחה מחוץ לגבולות קבועים ובהיעדר מוסדות ספרותיים

Chana Kronfeld, *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*, Berkeley, CA: University of California Press, 1996.

Dan Miron, *From Continuity to Contiguity: Toward a New Literary Thinking*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2010.

25 אבידב ליפסקר, אקולוגיה של ספרות, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2019.

Lital Levy, "Reorienting Hebrew Literary History: The View from the East", *Proof texts* 29, 2 (Spring, 2009), pp. 127-172.

27 ראו, בעיקר, טל חברי-חיבובסקי, "פתח-דבר", מכאן ואילך: מאסף לעברית עולמית 2 (יוני 2017), עמ' 11-24.

28 יצחק דב ברקוביץ, הראשונים כבני אדם: סיפורי זכרונות על שלום-עליכם ובני-דורו, תל אביב: דביר, תרצ"ח-תש"ג; יעקב פיכמן, רוחות מנגנות: סופרי פולין, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ג.

29 יגאל שוורץ, האשכנזים: המרכז נגד המזרח, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2014.

לאומיים.³⁰ בהמשך הוצגה הספרות היהודית המודרנית גם כמקרה מובהק של כספרות חוצת לאומים (transnational literature), המתפתחת במקביל בתרבויות לאומיות שונות.³¹

קרטוגרפיה שלישית בחקר הספרות העברית מתבססת על העובדה כי הספרות היהודית המודרנית אורבנית בעיקרה. חקר ערי הספרות היהודית המודרנית – הערים שהספרות הזאת נכתבה בהן והערים המתוארות בה – הוא אולי הענף הפורה ביותר כיום. אודסה, וינה, ברלין, פטרבורג, וילנה, ברדיצ'ב ועוד הן נושאי מחקריהם של מיכאל קרוטיקוב, גנדי אסטרייך ושחר פינסקר, ומלבדם גם רפי צירקין-סדן ונטשה גורדינסקי עוסקים בשנים האחרונות באפיון המרכזים העירוניים של הספרות העברית החדשה.³² הדבר נכון גם לשני חיבורים ספרותיים מאוחרים וייחודיים, המתווים התבוננות מחודשת בספרות העברית ההיסטורית: האחד הוא ספרו של חיים באר שבו הוא מתהלך בעיר וינה של גרשון שופמן, ובכך מערב מציאות ביוגרפית עם עובדות ספרותיות; והשני הוא ספר המחקר הבלשי של מנחם פרי על ברנר וגנסין, הסובב סביב מפת העיר לונדון בחיפושיו אחר עקבות המציאות באדרת הבדיון הספרותי.³³

כאמור, מלבד הקרטוגרפיות המגוונות הללו בחקר הספרות היהודית לדורותיה, טרם נערך מיפוי שיטתי של אתרי הבדיון בספרות היהודית המודרנית – זאת בניגוד מעניין לחקר הספרות הקונטננטליות, העוסק בהתמדה בשאלה זו מאז המשגת הכרונוטופ של מיכאל בחטין ועד אטלס הרומן האירופי של פרנקו מורטי.³⁴ אומנם במצאי הלקסיקוגרפי והמונוגרפי במחקר הקיים אפשר לאתר בקלות יחסית את הביוגרפיה של הסופרים המרכזיים בספרות היהודית המודרנית, ולסרטט את תוואי הנדודים והתחנות השונות בחייהם, לא כך הדבר בנוגע לטווחי הבדיון של הספרות שכתבו. אזורי הבדיון של הספרות היהודית המודרנית מעולם לא סורטטו באופן מקיף. מוסכמות הסימון של המרחב בספרות היהודית המודרנית טרם התבררו ואופני ההצפנה של שמות המקומות

Hannan Hever, *Producing the Modern Hebrew Canon: Nation Building and Minority Discourse*, New York, NY: New York University Press, 2002; Allison Schachter, *Diasporic Modernisms: Hebrew and Yiddish Literature in the Twentieth Century*, New York, NY: Oxford University Press, 2012

Lital Levy and Allison Schachter, "A Non-Universal Global: On Jewish Writing and World Literature", *Proofs* 36, 1-2 (2017), pp. 1-26

למשל: Shachar Pinsker, *Literary Passports: The Making of Modernist Hebrew Fiction*, in *Europe*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2011; Krutikov Gennady Estraiikh, "Vilna on the Spree: Yiddish in Weimar Berlin", *Aschkenas: Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 16, 1 (2006), pp. 103-127

חיים באר, מזיכרונותיה של תולעת ספרים: מסעות בעקבות סופרים וספרים, תל אביב: עם עובד, 2011; מנחם פרי, שב עלי והתחמם: הדיאלוג ההומאורטי בין ברנר לגנסין, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2017.

ראו גם את חיבורו המאוחר יותר של מורטי על מפות ספרותיות, שבו הוא מגדיר אותן כסרטוט היקום הנרטיבי (narrative universe), שבכוונו לחשוף דפוס נרטיבי נסתר ולהציגו על פני השטח. Franco Moretti, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*, New York and London: Verso, 2005, pp. 53-54

בבדיון טרם פוענחו – על אף המגוון המרתק של סמלים, דימויים, רמזים והטעיות מכוונות הקיימים בהם בנוגע לזהות המקומות.

בבדיון היהודי המודרני קיים מגוון מובלעות סמליות שנועדו להסוות את זהותו של המרחב המתואר. מובלעת עיקרית כזו מצויה אצל אברמוביץ המאוחר, בסיפור "בסתר רעם".³⁵ בפתח הסיפור משתמש אברמוביץ בפסוק "אֲנִי אֶעֱבִיר כָּל טוֹבִי עַל פְּנֶיךָ" (שמות לג 19), שבו משיב האל לבקשת משה להיראות לפניו, אך בניגוד להקשר המקראי, אברמוביץ אינו מתאר את מראה האל, אלא ממחיש לקוראיו את מראה העיר כסלון: "הנה מקום אתי בכסלון וניצבתם לי שמה באחת הפינות, ואני אעביר כל טובי על פניכם כבמחזה".³⁶ כמו משה בשאלה המטפיזית-תאולוגית של התגלמות הקדושה, כך אברמוביץ בסוגיה הפואטית של גבולות הריאליזם בספרות. בהיפוך מכוון, שיש בו יותר מרמז של תפיסת עולם רציונליסטית ויותר משמץ של חילון, אברמוביץ פונה מן הקדושה אל היום-יום. התיאור הרציני והפרטני של שגרת הרחוב בכסלון עונה בדיוק להגדרת הריאליזם המודרני אצל אורבך. בעקבות אורבך, גם רולאן בארת מוצא את התיאור הריאליסטי בכל אותם פרטים חסרי ייחוד ו"חסרי תכלית",³⁷ פרטים ללא הצדקה עלילתית, כגון מד-טמפרטורה על קיר החדר, וגורס כי פרטים אלה, בממשם את הזיקה הרפרנציאלית של הספרות ביחס לעולם המתואר, הם המחוללים את "אפקט המציאות" (l'effet du réel). כפי שמוצא בארת בתיאור העיר רואן במאדאם בובארי לפלובר, גם בתיאור העיר כסלון שלובות שתי מחויבויות זו בזו: האחת, אחיזת הספרות במציאות הגאוגרפית וההיסטורית, והשנייה, המחויבות האסתטית לייצוג פרטני וגדוש.³⁸ אך תיאור רואן אצל פלובר אינו שקול לתיאור המרחב שהתפתח במסורת הכתיבה העברית המודרנית, בהובלת אברמוביץ. שלא כמו רואן, הממוקמת בחבל נורמנדי בצרפת, כסלון היא עיר בדויה, שאינה מופיעה על המפה. ועם זאת, היא ממשית יותר מכל עיר ארעית זו או אחרת, משום שהיא משמשת מעין רדוקציה סאטירית לכל תחום המושב היהודי. "חשובה היא ביותר", כותב אברמוביץ בפתח הסיפור, "שכל תחום מושבם של היהודים נקרא בשמה".³⁹

דן מירון, בדיונו על התנסות הספרות היהודית המודרנית בתיאור חיי היום-יום של יהדות תחום המושב במאה התשע-עשרה, זיהה בה את "הפרדוקס האתנוגרפי", להגדרתו. בניגוד למוצא הריאליזם המודרני בצרפת, כפי שהתנסח במסכת הרומנים הקומדיה האנושית בבלזק, בספרות היהודית המודרנית אין תיאור המרחב מושתת באופן בלעדי על אותו פוזיטיביזם נלהב של גילוי העולם הסובב והחברה האנושית ומיונם.⁴⁰ הפרדוקס

35 שלום יעקב אברמוביץ [מנדלי מוכר ספרים], "בסתר רעם", ענת ויסמן (מהדירה), מנדלי העבר, בן שמן: חרגול ומודן, 1886 [2013].

36 שם, עמ' 22.

37 Roland Barthes, "l'effet du réel", *Le bruissement de la langue: Essais Critiques IV*, Paris: Seuil coll., 1984, p. 179-180

38 שם, עמ' 183.

39 אברמוביץ, הערה 35 לעיל, עמ' 13.

40 Honoré de Balzac, "Avant-propos à la Comédie Humaine", *Œuvres Complètes de H. de Balzac*, Tome I, Paris: A. Houssiaux, 1855, pp. 17-32. עם זאת, עיקרים מן הריאליזם של בלזק, ובייחוד דימוי הסופר לחוקר, אכן חדרו בין השאר להערכת הסיפור של אברמוביץ.

האתנוגרפי בספרות היהודית המודרנית, מקורו בכפילות המלווה את מלאכתם של סופרי ההשכלה המאוחרים, המבקשים, מחד גיסא, לתאר באופן מהימן את פרטי המציאות של החיים היהודיים בתקופתם, ומאידך גיסא, להוקיע את מהלך החיים האלה בשם אידיאליזם ביקורתי. בכך מירון מוצא מגמות סותרות של תיעוד ודחייה, עניין וביטול.⁴¹ ואכן, הסיפורת היהודית המודרנית נכתבה מתוך התלבטות בין פואטיקה דידקטית ונאור-קלאסית, המסמנת, בדרך של רדוקציה, "סוגים" ותופעות כלליות, לבין פואטיקה מימטית מודרנית, תיאורית ופרטנית. האם המובלעת הסאטירית של תיאור כסלון אצל אברמוביץ היא הימנעות מן התיאור המימטי הפרטני של ההופעה, או שמא מדובר בבירור מפורט ומדויק של מהותו העקרונית של המקום? האם בדיון העיר כסלון הוא שיפוט דידקטי והסתרה מלנכולית של עיירה יהודית כלשהי אי שם באוקראינה, או שמא זוהי חקירה ספרותית מדוקדקת של מאפייני הקיום המשותפים לכל העיירות הללו גם יחד?

דוגמה מאוחרת, המבארת את טעמה של שאלה זו בנוגע לכתבים המאוחרים המרכיבים את הבדיון היהודי המודרני, היא הכינוי שבחר יוסף חיים ברנר לעיר לונדון בסיפורו "עצבים", משנת 1909. במקום "לונדון", מוצא המספר כי השם "יוס-דין" ראוי יותר למקום, משום שבאמצעותו עוברת העיר מן המפה ההיסטורית הריאלית של יעדי ההגירה במערב אירופה אל מפת הגורלות של יושביה הארעיים, שאחד מהם אף מוצא בה את מותו. באותה המידה אפשר לשאול גם לפירושה ולמקומה של העיר "קיבה" בסיפור "למקום תורה" מאת עזרא גולדין, המספר על תלמידי חכמים העולים אל בית המדרש שבעיר וממתינים לימי האירוח על שולחנם של בני העיר, וכן לפירושה של "מדמנה", עירו של יוסף היתום ברומן של פרץ סמולנסקין התועה בדרכי החיים, המגולל את סיפורו של נער יתום הנודד בין עיירות פולין וליטא. עוד אפשר לתהות, למשל, על פירושו של סידור המרחב הסמלי ברומן שתי הקצוות לראובן אשר ברוידס, הממקם את העיירה הבדויה "סוכות" מול הכרך המודרני אודסה.⁴²

הגאוגרפיה של הבדיון אינה ניסיון לאתר את המקומות המתוארים במפה הפיזית, אלא לסרטט מפה אפשרית של דימויי המציאות המרחבית בספרות היהודית המודרנית. בתווך הנפתל שבין מקום לשום-מקום, בין הקלקול הסאטירי להיגיון של הסיפור. הגאוגרפיה של הבדיון נוגעת אפוא לאופן שבו הספרות היהודית המודרנית מסווה את המפה הריאלית-היסטורית, ולדרך שבה היא בודה את טווחי ההתרחשויות שלה.

צרת כסלון

הקושי בפענוח המרחב המשתקף בבדיון היהודי בתקופה הנידונה טמון בעובדה שהגאוגרפיה של הבדיון חורגת מן המפה הריאלית. יתרה מכך, לעיתים קרובות הספרות מסתירה את המפה ומאפילה עליה. בהקשר זה כתב דויד רוסקיס כי העיירות המפורסמות ביותר בספרות היהודית כלל אינן נמצאות על המפה.⁴³ לדבריו, אין בנמצא מפה שיכולה להעניק את המשמעות הסמלית של העיירה בסיפור של שלום עליכם או של מנדלי. כמוהו, דן מירון גורס כי העיירה בספרות היהודית המודרנית היא דימוי,⁴⁴ ושמואל ורסס, בהתייחסו לייצוג המרחב ביצירת מאפו וגורדון, דיבר על "טופוגרפיה סמלית" ספרותית.⁴⁵

אמת, מפת הבדיון הספרותי נבדלת מן המפה הריאלית, אם במוצהר ואם ברמז, אך גם לבדיון יש גאוגרפיה. במובן מורכב יותר, מטרת הגאוגרפיה של הבדיון לפלס את הדרכים הנפתלות – של ההסתרה והגילוי, הצופן והרמז – העוברות בין המפה הריאלית לבין הבדיון היהודי המודרני; אין היא מבקשת לקבוע זיקה מימטית בין הבדיון והמציאות, ולא להמציא לבדיון סימוכין בעובדות ההיסטוריות, אלא לאתר את מוסכמות הסימון של המרחב בבדיון היהודי המודרני ולאפיין אותו.

את אחד הקווים המוקדמים בגאוגרפיה של הבדיון היהודי המודרני אני מוצאת ברומן דאָס שטערנטיכל ("שביס הפנינים") מאת ישראל אקסנפלד, שנכתב כבר בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, אך נדפס רק ב-1862.⁴⁶ רומן זה מקדים את כתבי הפרוזה המוקדמים של המרכזיים במספרים היהודים המודרניים: אברהם מאפו, יהודה ליב גורדון ושלוש יעקב אברמוביץ. הפרק הראשון ברומן מוקדש לתיאור מאפייניה של העיירה היהודית בפולין הנתונה לשלטון האימפריה הרוסית. "מי שמכיר את פולין הרוסית שלנו", כותב אקסנפלד במשפט הפתיחה, "יודע עיירה קטנה מהי".⁴⁷ הפתיחה הזאת רומזת על המרכיב האתנוגרפי ברומן, העוסק בתיאור החיים היהודיים בתחום המושב היהודי ברוסיה הגדולה. הוא כולל תיעוד מקיף של פרטים ותמונות מן החיים החברתיים והכלכליים, שהמייצג העיקרי שלהם, כפי שהראה מירון, הוא אותו פריט לבוש נשי בעל ערך, שביס הפנינים, שעל שמו הרומן נקרא. את הרומן מקדים פתיח מחורז,

43 David Roskies, "The Shtetl as Imagined Community", Krutikov and Estraiikh (eds.), *The Shtetl: Image and Reality*, Oxford: University of Oxford, 2000, pp. 4-5.

44 Dan Miron, "The Literary Image of the Shtetl", *Jewish Social Studies* 1, 3 (Spring, 1995), pp. 1-43. כך טוען גם שמואל ניגר לגבי העיירה בסיפורת המוקדמת של שלום אש. שמואל ניגר, שלום אש זין לעבן און זינגע ווערק, ניו יארק: ש. ניגר בוך-קאמפיטעט: אַלועטלעכץ יידישן קולטור־קאנגרעס, 1960.

45 שמואל ורסס, "הקיצה עמ'": ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 385-407.

46 ישראל אקסנפלד, דאָס שטערנטיכל, בוענאָס־אַיֶרעס: ייוואָ, [1862] 1971.

47 במקור: "ווער ס'איז געניט אין אונדזער רוסיש־פּוילן, ווייסט, וואָס דאָס הייסט אַ קליין שטעטל". שם, עמ' 21. התרגום מידיש כאן ובהמשך של אלי פורמן.

41 מירון, הערה 10 לעיל, עמ' 184-185.

42 יוסף חיים ברנר, "עצבים", כתבים, כרך ב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים, תשל"ח, עמ' 1229-1264; עזרא גולדין, "למקום תורה", סיפורים, ירושלים: מוסד ביאליק ספריית דורות, 1970, עמ' 57-116; פרץ סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, תל אביב: מ' נימן, תש"י; ראובן אשר ברוידס, שתי הקצוות, ירושלים: מוסד ביאליק ספריית דורות, תשמ"ט.

שאקסנפלד חותם בהתייחסו לעקרון המציאות המנחה את הבדיון: "רק כשתקראו את הכול מההתחלה עד הסוף / תודו כולכם שכל מה שנכתב כאן הוא אמת".⁴⁸ הרומן מגולל את סיפור האירוסין רבי-התפוכות של מיכל, עוזרו של המלמד, ושיינצה, בתו של שמש בית הכנסת. הוא כולל כמה עלילות משנה המתרחשות בעשור השני של המאה התשע-עשרה בסביבות העיר מז'בוז' ובעיר קטנה הסמוכה לה. עקרון המציאות של הרומן מכיל גם סייג עקרוני, בנוגע לשמה ולזהותה של העיר הקטנה שבה בני הזוג נפגשו לראשונה. כך כותב אקסנפלד:

די מעשה, וואָס מען וועט דאָ לייענען, האט זיך געטראָפֿן אין צוויי שטעט: איין שטאט הייסט מעזבעזש, די אנדערע שטאט — טאַר מען ניט אויסזאָגן. דעריבער וועלן מיר זי רופֿן לוי האַיאָפּאָלי. פֿון לוי האַיאָפּאָלי ביז קיין מעזבעזש איז צען מייל ווייט.⁴⁹

[תרגום:]

סיפור המעשה שלפניכם התרחש בשתי ערים. העיר האחת שמה מז'בוז', העיר השנייה — לא נוכל למסור כאן את שמה. על כן נקרא לה "לא-היה-פה-לי". ובין "לא-היה-פה-לי" למז'בוז מרחק של עשרה מייל.]

אקסנפלד מצפין את שם העיר שסיפורו מתחיל בה. מחד גיסא, בצינו את המרחק בין העיר מז'בוז' לבין אותה עיר הוא אינו מוותר על העקבה הריאלית של המפה, אך מאידך גיסא, הוא אינו נוקב בשמה, ומעניק לה שם בדוי. נתן כהן עמד על פירוש השם הבדוי "לא-היה-פה-לי", במשמעות "אין זה מקומי", ואילו דן מירון הציע את הקריאה "לא-היה-פולין[ס]", ופירש: "לא הייתה פה עיר".⁵⁰ בתוך כך נגלה גם הקושי שבסרטוט הגאוגרפיה של הבדיון, המורכבת ממחווה כפולה של סימון המפה והסתרתה. הכפילות בין סימון והסתרה מופיעה כבר בכתיבה הקדם-ריאליסטית העברית, בסאטירה "מגלה טמירין" מאת יוסף פרל, משנת 1819.⁵¹ בדברי ההקדמה כותב פרל, "ורק בזאת עשיתי שינוי, שכמה שמות של אנשים ושל עיירות לא כתבתי כמו שהם במכתביי, כי אמרתי אפשר אין רצון הצדיקים האלו לעשות אותם ואת מעשיהם מפורסם בעולם".⁵² עיקרון דומה הנחה מאוחר יותר את יהודה ליב גורדון בכתיבת סיפורו "אחרית שמחה תוגה".⁵³ באחת מאיגרותיו מודה גורדון כי "מובן מאליו כי הסתר הסתרת שמם וזכרם

48 במקור: "נאָר אַז מען וועט אויסלייענען אין גאַנצן גאָר / וועלן אַלע מודה זיין, אַז אַלץ, וואָס שטייט דאָ, איז וואָר". שם, עמ' 21.

49 שם, עמ' 22.

50 מירון, הערה 10 לעיל, עמ' 182; Miron, הערה 15 לעיל, עמ' 261.

51 יוסף פרל, מגלה טמירין, יונתן מאיר (מהדיר), ירושלים: מוסד ביאליק, [1819] 2013.

52 שם, עמ' 34. וראו גם חנא שמרוק, הקדימה לנביא: מחקרי היסטוריה וספרות, ישראל ברטל (עורך), ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1999, עמ' 144.

53 יהודה ליב גורדון, "אחרית שמחה תוגה", כתבי יהודה ליב גורדון, כרך ב: פרזזה, תל אביב: דביר, תש"ך, עמ' יז-עז.

אבל כל יודעיהם יכירום כי הם זרע ברכ ה", ובמכתב אחר, שכתב לקראת פרסום הסיפור, טען: "בנקל תכירו את פני האנשים היקרים ופני האנשים המכוערים אשר אליהם ירמזון מלי. אבל אתם סתמו וחתמו הדברים והייתם כלא יודעים, פן ימצאני עון".⁵⁴ עד כה נקטו החוקרים שיטות פענוח שונות בניסיון לחשוף את התשתית הריאלית המוצפנת בשמות המקום הבדויים. על שמות המקומות ב"מגלה טמירין", למשל, כתב חנא שמרוק:

נראה הדבר כאילו השליח החסידי עורך את מסעו על פני מדינה דמיונית; הוא עובר בערים ובעיירות בעלות שמות משונים ונפגש עם אנשים בעלי שמות דמיוניים. אכן אם נפתור את הגימטריות ונזהה את השמות נקבל מתוך אגרותיו של ר' מאיר מזאסלאב תיאור אקטואלי-ריאליסטי של גליציה היהודית.⁵⁵

בדומה לכך קורא ישראל ברטל בסיפורו של גורדון "אחרית שמחה תוגה", ומבקש "להעמיד טקסט ספרותי שעוצב מחומרי המציאות כנגד עובדות כ'הוויית' ולברר כמה סוגיות שבין אידאולוגיה ודימוי לבין אירועים היסטוריים ודמויות בשר ודם".⁵⁶ אך כפי שכתב יונתן מאיר על הסאטירות של פרל, התשתית הריאלית אינה אלא צד אחד של הפענוח.⁵⁷ הגאוגרפיה של הבדיון אינה רק מהלך של הסתרת המפה הריאלית, אלא היא גם תחליף אפשרי שלה, שעל משמעותו יש לעמוד. ואכן, השאלה אינה רק איזו מפה מסרטוט הספרות היהודית המודרנית, או איזה קיום היא מעניקה לאתריה של רוסיה הגדולה, של מרכז אירופה ומערב אירופה ושל צפון אמריקה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. חשובה מכך השאלה באיזו מידה הספרות היהודית המודרנית מכסה את העולם במעטה העבה של הפיגורות הטקסטואליות שלה – סמל, דימוי, ציטוט ושיבוץ – ובאיזו מידה היא מבקשת, באותם אמצעים ממש, להיטיב להתבונן בו ולהיטיב לתארו.

אם כן, האונטולוגיה של המפה בספרות היהודית המודרנית דורשת בירור. מסתמנת בה שלילה מסובכת של המקום בבדיון הספרותי בצד אישורו. רוצה לומר: אומנם אי אפשר לאתר את המקום על המפה, אך אין פירוש הדבר שהמקום אינו קיים. דומה כי עניין אחרון זה בא לידי ביטוי עיקרי ביצירת שלום יעקב אברמוביץ, ובמיוחד באתר העיקרי שהתמיד בכל יצירתו מראשיתה בשנות השישים המוקדמות ועד שנות התשעים של המאה התשע-עשרה:

אמר מגדיל: זו כסלון העיר, שבה אפתח את סיפורי חשוכה היא ביותר, שכל תחום מושבם של היהודים נקרא בשמה. ולא לחינם זכתה לגדולה זו להיות עיר ואם בישראל;

54 מצוטט אצל ברטל, הערה 10 לעיל, עמ' 261, 262.

55 שמרוק, הערה 52 לעיל, עמ' 144.

56 ברטל, הערה 10 לעיל, עמ' 260.

57 יונתן מאיר, חסידות מדומה: עיונים בכתביו הסאטיריים של יוסף פרל, ירושלים: מוסד ביאליק, 2013, עמ' 23.

שהרי אין אחד מאנשי מקומנו שלא יתייחס, אם מעט אם הרבה, לכסלון, ולא תהא לכל הפחות שמינית שבשמינית מסגולותיה העצמיות נרשמות בו.⁵⁸

כָּסְלוֹן, או "גלופסק" בנוסח היידי, נמצאת בכל מקום ובשום מקום. בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, עם התרחבות ההגירה היהודית ממזרח אירופה אל יבשת אמריקה, היא נישאת בזיכרונם ובהלכות חייהם של המהגרים העוזבים. היא נודדת, אך היא סמן של קביעות. היא מתחלפת עם חילופי הזמן, אך לעולם אינה משתנה. לרוב מזוהה כסלון עם העיר ברדיצ'ב, אך כפי שמציינים מאיר וינר, יוסף קלוזנר, דן מירון ואחרים, אין הזיהוי נובע דווקא מן הטקסט עצמו, אלא מהביוגרפיה של אברמוביץ: בעיר זו התגורר כעשור שנים, כשגייש את יצירותיו המוקדמות (1958-1968).⁵⁹ הסמן הריאלי העיקרי הקושר את כסלון אל העיר ברדיצ'ב הוא שם הנהר החוצה אותה – אך הוא מופיע בנוסח ביידיש בלבד.⁶⁰ בנוסח העברי של היצירה מומר שם הנהר בשם הקודר "סרחון", פסוק נרטיבי הכולל את כל שיסופר על הנהר הזה: טיבו ותוארו.

כלומר, לא רק שכסלון, גלופסק, הוא שם בדוי של המקום, אלא אף נשמע בו סירוב, ניתוק מודגש מן המפה הריאלית. אין זו ברדיצ'ב, אלא כסלון עיר הכסילים או גלופסק עיר הטיפשים. בהסתמך על מקור השם המקראי "כסלון", אין העיר ממוקמת כלל בתחום המושב היהודי, אלא בנחלת שבט יהודה. היכן היא כָּסְלוֹן? במקום כלשהו בין תחום המושב היהודי לנחלת שבט יהודה, בין ריאלים וסאטירה, בין מקום לשום-מקום – מקומה של הגאוגרפיה של הבדיון. זו, אם אפשר להתבטא כך, "צרת כָּסְלוֹן" של הבדיון היהודי.

אין המדובר כאן בהצפנה של מקום מסוים, כמו אצל אקסנפלד, וגם תכונת ההצפנה של שם המקום הבאה לידי ביטוי בנימוקיהם של פרל ושל גורדון אינה תקפה פה. מקרה כסלון בפרט, והגאוגרפיה הבדיונית אצל אברמוביץ בכלל, מעתיקים את הסוגיה מן התיאור האמין של המקום המסוים והמרכיב האתנוגרפי הפרטני אל המקום העקרוני והמרכיב הכללי. אצל אברמוביץ מנגנון ההצפנה של שם המקום הבדוי הופך להיות מנגנון של חשיפה: בדיון השם מסגיר אמת עקרונית בנוגע למקום. הכינוי הבדוי מנומק יותר, ובמובן זה גם מהותי יותר מן השם הריאלי. לפיכך, בבדיון הספרותי היהודי המודרני התנאי של הריאליזם המוקדם מתהפך: עקרון המציאות אינו נובע עוד מן הזיקה המימטית בין

58 אברמוביץ, הערה 35 לעיל, עמ' 13.

59 וינר, הערה 15 לעיל, עמ' 116-117.

60 Krutikov, הערה 5 לעיל, עמ' 96-98. שם הנהר "Gnilopyat" מופיע בנוסח היידי בהיפוך הברות: "פיאָטאָגילעווקע". אברמוביץ, דאס ווינשפֿינגערל, הערה 2 לעיל, ספר שלישי פרק שמונה.

הספרות לעולם הסובב, אלא דווקא מאיכותו של הבדיון. הוא נובע מכושר ההמצאה, מן הכינוי, הסילוף, ולא מגרעין האמת שבסיפור, כפי שכינה זאת אקסנפלד.⁶¹

מפת הגלות הקדושה

המפה משמשת בבדיון היהודי המודרני כמעין המשגה אפית של גורל היהודים בגלות רוסיה. מעידה על כך ההתכתבות התכופה של ספרות ההשכלה המאוחרת עם מושגי האפיקה המקראית בפרשת "מסעי" שבספר במדבר. סופרים כדוגמת מאפו, אברמוביץ, גורדון, ברוידס ורבים אחרים נזקקו לא אחת לכינויי מקום ממקור זה. הרומן עיט צבוע מאת מאפו כולל משל המשווה בין נדודי ישראל במדבר לחיי ישראל בזמן ההווה. "אלה מסעי כל איש ישראל בימים האלה", כותב מאפו, "פעם לאור עמוד האש בלילה ופעם בצל עמוד הענן יומם".⁶² סיפורו של גורדון "קפיצת הדרך" מתאר את מסעה של קבוצת נוסעים בין ערים ששמותיהן הם שמות האתרים שבני ישראל חנו בהם בנדודיהם במדבר. התבוננות ביצירות האלה ובאחרות מעלה כי מפת ארץ ישראל המקראית מסומנת בתוך מפת הגלות של תחום המושב, אם כמעין הצדקה אסכטולוגית של הישיבה בגלות, ואם להפך, כשלילה דידקטית של ההווה הגלותי, באמצעות הסירוב להנצחתו ובהחלפתו במודל המקראי הא-היסטורי.

בסיפורו "קפיצת הדרך", שבו נעשה שימוש נרחב בכינויי מקום מקראיים, כאמור, לסימון מפת ליטא, כותב גורדון במפורש על ההיסט המכוון מן הסימון של מפת הארץ אל מפת הגלות:

ואולם לא בארץ ההיא תבקשו ותמצאו את המקומות האלה, אשר בה ישבו אבותינו הראשונים לפנינו, בהמטיר ה' להם לחם מן השמים וכחול ימים עוף כנף והם יתאוננו וינהו אחרי הבצלים והשומים אשר במצרים, כי אם בארץ אשר בה יושבים אחינו עתה,

61 הריאליזם העברי המוקדם, ראשיתו בגיבוש פואטיקה של תיאור ההווה באופן ההולם את גישתו של פרדריק ג'יימסון. שלא כמו התאורטיקנים המרכזיים של הריאליזם בתרבות המערב, כגון אריך אאורבך ומישל פוקו, ג'יימסון אינו מבקש את הגדרת הריאליזם משאלת הייצוג (representation), אלא מעיון בשאלת הזמניות (temporality). הרומן הריאליסטי, לטענתו, נבדל מסיפור המעשה (tale, récit) בכך שהוא נאבק במעשה העשוי, שסופו כבר הוכרע. הריאליזם – וסוגת הרומן, שבה הוא מתקיים – תר בהווה מתמשך, בלתי מוכרע עדיין, שבו האירועים המסופרים טרם נשלמו, ועל כן עדיין אי אפשר לחזור עליהם, ומכאן גם לא לשזור אותם בתוך סיפור מעשה. להשוואה בין הגישות השונות בפענוח הריאליזם ראו, למשל, את ספרו המכוון של פוקו על שאלת הייצוג: Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Paris: Gallimard coll., 1966, ואת חיבורו המוקדם יותר של אריך אאורבך, מ'מזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב, מגרמנית: ברוך קרא, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ח.

62 מאפו, הערה 6 לעיל, עמ' תב.

אוכלים בצלים ושומים קשואים ואבטיחים כנפשם שבעודן שמים לא ינתן למו ושלום
מן הים לא יגדלו להם.⁶³

הסיפור מתאר שני בעלי עגלות המסיעים נוסעים וסחורה בין שתי ערים בליטא המכונות "לבנה" ו"חשמונה". שמות הערים ושאר התחנות בדרך הם שמות האתרים המופיעים בספר במדבר לג. אך הצדקת הגאולה המובילה את עם ישראל אל הארץ המובטחת הופכת אצל גורדון למשלח יד של עגלונים ממולחים, העושים את דרכם הלך-חזור, בתכונה מעגלית, ללא מוצא. שמואל ורסס כותב:

לעומת התבנית הקמאית, של תלאות הנדודים במדבר, המסתיימים בסופו של דבר בזכייה בארץ היעודה שהובטחה להם לבני ישראל, הרי מבעד לקליפה הלשונית ולסימוני הארכאיים של מסלול הנדודים האקטואלי, מבצבצת עתה מתוך גרסתו הסיפורית של יל"ג חזות קשה ופסימית.⁶⁴

כפי שטען ורסס, הסיפור "קפיצת הדרך" אינו מתאר מעבר פלאי ממקום למקום, כפי שרומז שמו, אלא להפך: הוא מציג מבוך נדודים משובש.⁶⁵ אין מדובר רק על הדרכים המשובשות של ליטא הטרנס-מודרנית בעידן שלפני מסילת הברזל, אלא גם, ואולי בעיקר, על בלבול מרחבי והיסטורי עקרוני. לעומת תחילת הסיפור, שבה גורדון נוקב בשמות האתרים המקראיים בזיקת ציטוט ברורה למקרא, בהמשך הסיפור הוא מציע מדרשי שמות מקוריים, החורגים מן המקור המקראי. בפרק ז, בעת חניית הלילה בעיר חֲרָדָה, הנזכרת אף היא בספר במדבר, שואלת אחת הנוסעות, "מי יודע פתרון שמות כל המקומות אשר קראו להם בני האדם".⁶⁶ את הפתרון הזה נתן בידה המספר, על סמך ספר היסטורי המגולל את מסעות נפולאון ברוסיה – ספרו של מרדכי אהרון גינצבורג, הצרפתים ברוסיה.⁶⁷ אך לשמות המקראיים של המקומות בסיפורו של גורדון אין כל זכר בספרו ההיסטורי של גינצבורג, שכן לתיאור מהלכם של צבאות נפולאון ברוסיה גינצבורג משתמש בשמותיהם הריאליים של המקומות. ואכן, מודה המספר, "את המקרים האמיתיים הוצאתי מספר קטן 'הצרפתים ברוסיה' [...] ואת פתרון השמות בדיתי מלבי".⁶⁸ הגאוגרפיה של הבדיון שמסרטט גורדון מזמנת את מפת ההיסטוריה הפוליטית של רוסיה בצד מפת הגאולה המקראית של מסעי ישראל במדבר. המכנה המשותף הן למפת התבוסה של נפולאון והן לנדודי ישראל במדבר הוא אולי אורכה של הדרך והיגיעה הרבה במהלכה. שותפים ליגיעה זו הם הנוסעים בסיפורו של גורדון, בדרך המתארכת בין שתי הערים.

63 גורדון, הערה 19 לעיל, עמ' קמב.

64 שמואל ורסס, "מרחב זמן ותפקודם ביצירת יל"ג גורדון", הערה 45 לעיל, עמ' 221.

65 שם, עמ' 220.

66 גורדון, הערה 19 לעיל, עמ' קמט.

67 מרדכי אהרון גינצבורג, הצרפתים ברוסיה, ווילנא: דפוס האלמנה והאחים ראם, תרמ"ד.

68 גורדון, הערה 19 לעיל, עמ' קמא.

בספר במדבר לג מתואר מהלכם של בני ישראל בין הר-שפר למקהלת: "וַיֵּסְעוּ מִקֵּהֶלֶת וַיֵּחָנוּ בְּהַר שָׁפֵר. וַיֵּסְעוּ מִהַר שָׁפֵר וַיֵּחָנוּ בְּחֶרֶדָה. וַיֵּסְעוּ מִחֶרֶדָה וַיֵּחָנוּ בְּמִקְהֶלֶת" (במדבר לג 23-25). הנוסעים בסיפורו של גורדון עוברים אף הם בהר שפר אשר בליטא וחונים בעיר חרדה, אך גורדון "מעדכן" את פרשנות שמות המקומות המקראיים, ומסבירם באמצעות רשמי מסעו של נפולאון ברוסיה:

הרוסים קראו לו "הר שפר", הוספתי לבאר להם, יען כי נחלתם באמת שפרה עליהם; והצרפתים אשר נסו מפניהם מנוסת חרב קראו לו "חרדה", הוא המקום דרך שתי פרסאות מזה אשר בו נבוא ללון הלילה. וגם שם לא עמדו ויוסיפו לנוס עד העיר הקטנה היושבת בראש ההר, אשר שם נקהלו פליטיהם ועמוד על נפשם; על כן קראו למקום ההוא "מקהלות".⁶⁹

נוצר כאן עימות קומי מכוון בתרבות הספר של הקורא המשכיל של גורדון, שבספרייתו נמצאים זה בצד זה ספרי קודש וחול, ספרי מקרא ודרש עם ספרי היסטוריה וידיעת הארץ. שמות המקומות המקראיים הנזכרים במסעות בני ישראל בדרכם אל הארץ המובטחת מקבלים כאן את פירושם מן ההיסטוריה המאוחרת, מסע הנסיגה הצבאית של נפולאון. בתוך כך, רק המפה הריאלית של ליטא מתייתרת כמעט לחלוטין. יוסף קלוזנר טען כי "את מסעו הארוך והמטריד מוילנה לפינסק", מסע שעשה גורדון הצעיר בשנת 1850, "תיאר אחר-כך בסיפור ההומוריסטי הנחמד 'קפיצת הדרך'".⁷⁰ אך נראה כי משמעותו של המקום בסיפורו של גורדון אינה באמת תלויה בתקדים הביוגרפי שמעלה קלוזנר. גם כאן, כמו אצל אברמוביץ, הכרת המרחב הסובב מושגת באמצעות ההתמצאות בבדיון. במובן זה גורדון חורג מן הזיקה המימטית של הספרות אל המציאות, ותחת זאת, כפי שטוען ורסס, הוא מציע אלגוריה מרחבית מורכבת.⁷¹

דחיית המפה הריאלית מן הבדיון היהודי המודרני אינה ייחודית לגורדון. העניין בחיי היהודים בתחום המושב, המשותף לראשוני כותבי הפרוזה העברית, פסח לרוב על תיאור מימטי מהימן של המרחב הסובב. גם ברומן האקטואלי המרכזי והארוך של התקופה ע"ט צבוע, מאת אברהם מאפו, ישנו מהלך דומה ביחס לשמות המקומות ותוארם. כאמור, ע"ט צבוע נזכר בעיקר כרומן העברי הראשון מחיי ההווה של יהודי ליטא, והוא מסמן מהלך עיקרי ביצירת מאפו, שעיקרו ניסיון להיחלץ מן האלגוריה המקראית לטובת זיקה מפורשת אל המרחב הליטאי בן הזמן. את הרומן הזה הגדיר יעקב פיכמן כ"ניסיון ליצור

69 שם, עמ' קמט.

70 יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד: הספרות העברית הריאליסטית 1860-1881], ירושלים: אחיאסף, תשי"ד, עמ' 314.

71 ורסס, הערה 64 לעיל, עמ' 221.

את האפוס של התקופה, את חבלי ההשכלה ומלחמתה עם היהדות המתנוונות ואת הולדת החיים החדשים".⁷² להבנתו, נועד ע"ט צבוע "להקיף את כל מראות הזמן ושאלות הזמן".⁷³ אך כאשר עוקבים אחר מראי המקום שמאפו מסרטט ברומן מתגלה עובדה מעניינת: המקומות הלקוחים מליטא של המאה התשע-עשרה אינם מוצגים בשםם הריאלי, אלא בכינויים דידקטיים, מקראיים או אחרים. אין ברומן די פרטים כדי לקשור, ולו על דרך ההיקש, את מקומה של העלילה בכל סביבה ריאלית מוגדרת. במובן זה לפחות, נראה כי מבדה הרומן שונה מפרויקט הייצוג שפיכמן תיאר – ואף מנוגד לו. דווקא המיקוד בחיי ההווה לוקה בחסר, ואינו כולל כל פרט בנוגע למרחב המסוים שבו הרומן מתרחש הרומן. אף השם "ליטא" אינו נזכר בו ולו פעם אחת.

עלילת הרומן מתחילה בעיר משוללת כל תו היכר, כמו מובלעת ריקה שסביבה נרקם כל סיפור המעשה. שמה של העיר אינו נמסר, ותחתיו מופיע הכינוי "עתיקה". כינוי גנרי זה, כמובן, עשוי לתאר כל אתר יישוב יהודי וכל רובע יהודי בכל עיר ברחבי תחום המושב הליטאי במאה התשע-עשרה ומחוצה לו; הוא קרוב במהותו לכינויים מרחביים גנריים שהשתרשו בסיפורת העברית במהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. הוא דומה, למשל, לתיאור המקום "מעבר לנהר", המופיע בסיפורים קצרים מאת דוד פרישמן, בן-אביגדור ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי. בלשונם, "מעבר לנהר" הוא סמן מטפורי של חלוקה אתנית, תרבותית וכלכלית של המרחב.

ברומן ע"ט צבוע מנהלים שני בתי אב בעיר עתיקה מלונות דרכים, ובהם מתארחים נוסעים מן הסביבה הקרובה והרחוקה. גם הסביבה הזאת מסומנת בשמות בדויים, כמו עיר האוניברסיטה "שבת תחכמוני" והערים "מצפה" ו"קרית אמון". לרוב מנסח מאפו אפיון דידקטי של המקומות באמצעות הנגדה ערכית ביניהם. הוא כותב, למשל, כי "העיר עתיקה מהוללה באהלים, המצוינים בהלכה, ובקנאים, החרדים לדבר ה', הקוראים לריב באש – זאת העיר, המוצאה חן בעיני הפונים אליה עורף", וכי לעומתה, העיר הסמוכה קריית אמון, עיר מסחר גדולה ומודרנית, היא "עיר רוכלת עמים, אשר יושביה עשירים וסוחריה נכבדי ארץ, והיא המוצאת חן בעיני הפונים אליה".⁷⁴ מקור השם "מצפה" – שמה של העיר הממוקמת בדרך בין קריית אמון לבין עתיקה – מקראי. זהו מקום ההתוודעות של עם ישראל לאחר פרשת פילגש בגבעה. מדרש השם המקראי אף נזכר ברומן עצמו, בזיקה לאחד ממהלכי העלילה:

ויד החזיון עלי חזקה ותקחני ותשאני אל ימי הקדם, ימי שפוט השופטים, כאשר נשבעו בני ישראל במצפה לבלתי תת אישה לבני בנימין, ותהי להם העצה היעוצה לארוכ בכרמים אל בנות שילה ולחטוף להם נשים, איש את אשתו.⁷⁵

72 יעקב פיכמן, "אברהם מאפו: חייו ויצירתו", אברהם מאפו, כל כתבי אברהם מאפו, תל אביב: דביר, תשכ"ד, עמ' xiii.

73 שם, עמ' xvii.

74 מאפו, הערה 6 לעיל, עמ' שפג.

75 שם, עמ' שפג.

המרחב הליטאי בן הזמן נותר אפוא מוסווה. בהמשך למסקנות דיונו של מירון בדבר אפיון הדמויות ביצירת מאפו, אפשר להציע כי הימנעותו מן הפרטיקולריות המקומית והעדפתו את ייצוג הכללי, מקורה במוסכמה האסתטית הנאו-קלאסית שפעל בתוכה. "מאפו טוען כאן לזכותה – ואולי אף חובתה", כותב מירון, "של הספרות לחרוג מתחומי המציאות הפסיכולוגית הפארטיקולארית לשם ייצוג הטבע האנושי בתכונותיו הכוללות, האוניברסאליות", ומוסיף כי "למעלה מזה, טענתו היא, שהממד האוניברסאלי בעיצוב הדמות יושג דווקא בכוח הפקעתה מהמסגרת של האפשרויות האנושיות היומיומיות הריאליות ושיבוצה במסגרת אמנותית מודעת".⁷⁶ הסבר זה היה עשוי לנמק גם מדוע מאפו נמנע ממיקוד העלילה ביישוב מסוים או במרחב שאפשר לזהותו על המפה. אך על כל פנים, בכל הקשור בתיאור המרחב, המוסכמה הנאו-קלאסית אצל מאפו אינה גורפת, שכן שמות המקומות החורגים מן המרחב הליטאי אכן נזכרים ברומן בשמותיהם הריאליים. ככל שהעלילה מרחיקה מן המרחב הליטאי מאפו מקפיד לנקוב בשם האמיתי של המקומות, ולראיה, ארץ ישראל וסביבותיה, לרבות האימפריה העות'מנית (ארץ תוגרמה), יוון (ארץ מוקדון) והעיר דמשק אכן מוזכרות ברומן בשמותיהן האמיתיים,⁷⁷ ומלבדן מופיעים ברומן גם שאר אתרים, כגון אשכנז, צרפת ואיטליה, וכן העיר לונדון, המפועה כקו מתפתח בעלילה ומאפו מקדיש לה פרק ייחודי בחלקו הרביעי של הרומן.⁷⁸ דומה כי המרחב הליטאי הריאלי נדחק באופן עקבי ומתחלף בהמשגה אלגורית. הוא אינו מושא לתיאור, אלא בסיס לאפיון סדר המהויות של הדמויות הפועלות בו. הוא מתואר על דרך הניגוד עם מרחבים אוטופיים, ובעיקר עם המרחב הארץ-ישראלי. עזריאל, אחת הדמויות ברומן, המבקר בארץ ישראל ושולח משם מכתבים למכריו בליטא, משווה בין גלות ליטא לבין ארץ ישראל. ממקום מושבו בטבריה הוא כותב:

ומה התנווד לבי בקרבי, בזכרי את הימים, אשר הלכנו יחדיו להתפלל אל אוהל יעקב אשר ברחוב משכנותינו. האוהל ההוא היה כאוהל קדר ויהיה מרבץ לצאן אדם, הסרוחים על רבצם ומעלים צחנה באף השומרים לבוקר, הבאים להתפלל בה.⁷⁹

ברומן מובאים גם טיעונים פרוטו-לאומיים, כגון זה של אלישבע, הקוראת במכתבי עזריאל מארץ ישראל ותוהה, "אדבר על לבי לאמור: למה לנו לבקש שכיות החמדה על שדמות זרים, בעוד אדמת יהודה פוריה ויבולה הלא קרוב בפינו".⁸⁰

76 מירון, הערה 10 לעיל, עמ' 105.

77 טובה כהן כבר עמדה בהרחבה על תיאורי ארץ ישראל ברומן, במכתביו של הנוסע עזריאל המבקר בירושלים ובטבריה, ומצאה כי תיאורי הארץ בע"ט צבוע מסתמכים על מכתבים מארץ ישראל שהחלו מופיעים בעיתון המגיד משנת 1860. טובה כהן, מחלום למציאות: ארץ ישראל בספרות ההשכלה, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 1982, עמ' 135-137.

78 מאפו, הערה 6 לעיל, עמ' תיג-תטו.

79 שם, עמ' שסב.

80 שם, עמ' שמ.

נראה אפוא כי בניגוד למוסכמה הרווחת, יהדות ליטא אינה מושא התיאור של הרומן, אלא היא מובלעת אלגורית בריאליזם הספרותי המתפתח. ההישג העיקרי של הספרות היהודית המודרנית בתיאור הסביבה אינו מצוי בבדיון האלגורי של מאפו, אלא דווקא בספרי הגאוגרפיה הפופולרית בעברית שהחלו נדפסים באותן שנים – ביכוריה של ספרות עברית כמו-מדעית שהוקדשה לתיאור גאוגרפי של רוסיה הגדולה וליטא בכללה.⁸¹ הספרים המרכזיים שבהם נכתבו בוילנה, לרבות ספרו של יהושע לוינזון, ספר ידיעת גלילות הארץ או שביל עולם החדש, משנת 1869, ואחריו, באותה השנה, הספר שחיבר מיודעו של מאפו, קלמן שולמן, מחקרי ארץ רוסיה. המפה נוכחת גם בספרי המסעות המודרניים, כמו מסעו של אברהם-בר גוטלובר, "מסע ברוסיה החדשה" (1864), ומסעותיו של אלחנן ליב לוינסקי, שפירט את רשמיו מן החקלאים היהודים בפלך חרסון בסיפור "בעגלה ובעגלת החורף" (1890-1891), וכן, לבסוף, מסעו האתנוגרפי-ספרותי של י"ל פרץ בפולין היהודית, שפורסם ב-1890 בכותרת בילדער פון אַ פּאָאָווינץ רייזע.⁸² תרומתה של הספרות היפה לייצוג המרחב הסובב מתבררת ביתר דיוק באזכור מקומה היחסי בתרבות הספר היהודית המודרנית. שלא כמו שמות המקום הריאליים, הנמסרים בספרי הגאוגרפיה והמסעות בתעתיק עברי, שמות המקומות בגאוגרפיה של הבדיון היהודי המודרני הם פסוקים נרטיביים הנלווים אל סיפור המעשה. בכך הם מקדימים את הספרות התיאורית והאתנוגרפית שתיפתב בין שתי מלחמות העולם, בין חורבן לחורבן.

המרחקים

לעומת ההצפנה של שם המקום בשמות בדויים, כמו בערים "לא-היה-פה-לי" של אקסנפלד ו"כסלון" של אברמוביץ, לקראת סוף המאה התשע-עשרה מסתמנת העדפה גוברת של שימוש בכינויי מקום סתמיים, כמו ראשי תיבות של שם נתון, או בכינויים גנריים של סוגי יישוב, כמו "הכרך" ו"העיירה". בין שנות השישים של המאה התשע-עשרה למפנה המאה העשרים הגאוגרפיה של הבדיון היהודי המודרני מתרוקת לאיטה מקדושה, משם מסוים ואף ממקום מסוים, והופכת להיות סמן של מרחק בלבד. הדבר ניכר, למשל, בפתיחה לסיפורו של זלמן יצחק אנכי (ליאדי, 1878-1947, תל אביב), בן דורם של ברנר וגנסין:

81 יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, "האל המדעי" – מדע פופולרי בעברית במרחב אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19: בין ידע ותמונת יקום חדשה, בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2010.

82 יהושע לוינזון, ספר ידיעת גלילות הארץ או שביל עולם החדש, כרך א: ארץ רוסיה ומלואה, ווילנא: דפוס ר' יוסף ראובן בר' מנחם מן ראם, 1869; קלמן שולמן, מחקרי ארץ רוסיה, וילנא: יוסף ראובן מאן, 1869; אברהם-בר גוטלובר, "מסע ברוסיה החדשה", זכרונות ומסעות, כרך ב, ירושלים: מוסד ביאליק ספרית דורות, 1976, עמ' 151-222; אלחנן ליב לוינסקי, "בעגלה ובעגלת החורף", יוסף קלוזנר (עורך), כל כתבי א. ל. לוינסקי, כרך ב, אודסה: הוצאת יבנה, תרע"א, עמ' 49-93; י"ל פרץ, בילדער פון אַ פּאָאָווינץ רייזע, ווארשא: חמו"ל, 1890.

חיים וולטרמאן – בחור כבן עשרים ושמונה, גבה-קומה, אשר זקן עוטר את פניו המודאגים תמיד ועיניו כחולות וכשרות פעיני ילד – פבר בחודש השלישי לבואו לעיר ק. התחיל לחשוב על עזיבתה. כאשר בשבתו בעיר ח. לפני בואו לעיר ק. וכן בשבתו בעיר א. לפני בואו לעיר ח. כאז גם עתה התחיל להיות לא מרוצה מחיים אלה שהוא חי פה. לא לשם כך בא הנה ולא בשביל כך כדאי להישאר פה.⁸³

אנכי מסיר את מערך ההצדקות הנרטיביות בסרטוט הגאוגרפיה של הבדיון, ובראשן ההצדקה של הפרדה מבית, ומצמצם את שמות המקומות לכדי אות אחת. הקורא המורגל במסורות הבדיון של הספרות היהודית יבקש באות שנותרה את האות הראשונה של שם המקום שאליו אנכי רומז. לפיכך, העיר "ק." היא אולי קייב ואולי קרקוב, והעיר "ו." עשויה להיות וילנה ואולי ורשה. אך האותיות הללו אינן מציינות מקום מסוים, אלא נעלם ארעי המסמן את התנועה בין המקומות. חיים וולטרמאן, גיבורו של אנכי, מסרטט קו אחרון על מפת הדרכים, קו של תעיה אין-סופית ההולך ומתברר רק מן המרחק, שהרי בין העיר "ק." שבה הסיפור נפתח לבין העיר "ו." שבה הוא מסתיים מחבר "קו" אחד – כראשי התיבות של שתי אותיות הערים. המרחק בין עיר לעיר ובין מדינה למדינה הוא אותו קו אחרון שנותר על מפת הבדיון היהודי המודרני ערב מלחמת העולם הראשונה.

המוסכמה הגרפית של צמצום שם המקום לכדי אות אומנם מופיעה בסיפורת היהודית המודרנית כבר מראשית התגבשותה, אך היא רווחת בעיקר במפנה המאה העשרים. למשל, בסיפורי העבריים המוקדמים של שלום אש ובמרבית סיפוריו של הירש דוד נומברג, מן העשור הראשון של המאה העשרים, וכן בסיפורי המוקדמים של בן-אביגדור, שמה המלא של העיר שהסיפור מתרחש בה מוחלף לרוב בסימון האות הראשונה שלו. עלילת מנחם הסופר מאת בן-אביגדור מתרחשת בעיר N, שבה מתגוררים מנחם הסופר, אשתו, ילדיו וחמותו בעוני קשה.⁸⁴ את דרכו של מנחם ואת חניכתו הספרותית מתאר בן-אביגדור כמסע מביתו, שמקומו אינו נמסר, אל ישיבת וולוז'ין – האתר היחיד המפורש בשמו בסיפור – שם נחשף לראשונה לספרות עברית ואירופית מודרנית. מן הישיבה, שבה שהה כשנה בלבד, עקר מנחם הסופר לעיר המחוז "K.", ומשם נדד אל העיר "וו." אל העיר N הגיע כדי להתערות במעגל הסופרים העבריים בעיר; בעיר זו פגש את אשתו, ובה השתקע. בפתח הסיפור מקבל מנחם מכתב מעורך עלום בעיר "א." השוקד על כתב עת ספרותי חדש ומזמין אותו להשתתף בו. בסופו הוא עתיד לעקור שוב אל העיר "ק." ומשם לשוב אל העיר "וו.", שבה החלו פרקי מסעותיו המוקדמים.

המיפוי שעורך בן-אביגדור למהלך חייו של הסופר העברי הצעיר עובר במרכזים עירוניים שונים, העשויים להיות מרכזי התרבות העברית והיהודית המודרנית בתקופתו,

83 זלמן יצחק אהרונסון [זלמן יצחק אנכי], "חיים וולטרמאן", בן שנים נאָך, תל אביב: עם עובד, תש"ה, עמ' 105-114.

84 אברהם ליב שלקוביץ [בן-אביגדור], מנחם הסופר: ציור ספרותי, כרכים א-ב, ווארשא: דפוס האחים שולדבערג, תרנ"ג.

כגון קובנה, ורשה, וילנה ואודסה. בחירתו שלא לפרש את האתרים בשמותיהם הופכת את הגאוגרפיה של הבדיון למפה חסרה, המטשטשת את עקבות מסלול החניכה של הסופר העברי ואת התשתית הספרותית-כלכלית של אתרי ההדפסה ונתיבי ההפצה של הספרות. על כן יש לשאול: האם הבניית המקום כקטגוריה ריקה, סתמית, היא דרכו של בן-אביגדור לסמן את המקום כשרירותי, כנעלם מתחלף, שאינו חלק מסדר המהויות של החניכה הספרותית? ואולי כך נמנע בן-אביגדור מן הציורי האתי של זיהוי והזדהות מפורשים עם הסביבה הריאלית שהוא מתאר בסיפורו?

העיר N, בתיה ותושביה מתוארים בסיפור כקטגוריות ריקות, מעין תפאורה מינימליסטית לסיפור המעשה. הרחובות שמנחם ואשתו מתהלכים בהם בפתח הסיפור נותרים ריקים מאדם: "ליל חורף. פני הרחובות בעיר N מכוסים שלג רב. הקור גדול ומסמר כל בשר. באחד הרחובות הולכים איש ואשה אחוזי זרוע".⁸⁵ הם נעצרים ונעמדים בהילת פנס רחוב, ושם מונה מנחם את הפרוטות שנותרו בכיסו. בפתח בניין מגוריהם הם פוגשים באדם יחיד, השוער, הפותח להם את השער ומקלל: "השוער הביט על ידיהם וכהרחיקם ללכת ממנו מספר צעדים נהם בקצף: 'יהודים ארוזים!'".⁸⁶ העיר N מתוארת אפוא בקיצור חסכני, ההולם את החלפת השם המלא של המקום באות אחת בלבד. העיר הריקה, העיריית, מסורטטת בקווים אחדים: רחוב ישר ושומם, שבו הם עוברים, פנס רחוב בודד המאיר את דרכם ושוער בבית המגורים. התיאור המפורט היחיד שמביא בן-אביגדור הוא תיאור שולחן הכתיבה בחלל האינטימי של הדירה שבה מתגוררים מנחם הסופר ומשפחתו:

אצל החלון האחד עומדת מכונת תפירה של זינגר ועל יד החלון השני שלחן-כתיבה קטן מכוסה רקמה ירוקה, ישנה ומלוכלכת פה ושם בכתמי דיו, ועליו מסודרים בסדר נכון: קסת הסופרים, ניר, עתונים וספרים שונים, ולפניו כסא-עץ עגול עם משענות בצדיו.⁸⁷

בניגוד לתיאור הגנרי של העיר, שולחן הכתיבה מתואר לפרטיו (specified detail). התיאור הזה מחליף את ההקשר הלוקאלי של כתיבת הספרות העברית החדשה, בהקשר של פרישות עקרונית, תרבות ספר מינורית המתקיימת בסביבה מנוכרת. ערים ריקות מסתמנות גם בכתיבתם של אליהו מדיניק, הירש דוד נומברג, דבורה בארון ושלוש אש – ערי רפאים שאינן כוללות אלא כמה קווי תיאור רפים.

בהערכה זוהירה אטען כי עיר הרפאים העיקרית בסיפור העברי הקצר בעשור הראשון של המאה העשרים היא בת דמותה של העיר ורשה, העיר היחידה שמסתמן לה במפת הבדיון של סיפורת זו קו גבול יציב – גם אם מטושטש. קו זה מפריד בין יעד ההגירה האורבני לבין מחוז המוצא, המצוי לרוב מצידו האחר של הכרך, מעבר לגבול המודרניזציה, בעירות תחום המושב היהודי. אך קו הגבול האחרון הזה התערער עם גילויי החורבן

85 שם, כרך א, עמ' 3.

86 שם, כרך א, עמ' 7.

87 שם, כרך א, עמ' 8.

של מלחמת העולם הראשונה. לנוכח החורבן שפשט בקהילות היהודיות בתחום המושב, ובעקבות ערעור דרכי החיים ברוסיה הגדולה, החל מתנסח מודרניזם מרחבי ער, שנכתב בעטם של אורי צבי גרינברג, גרשון שופמן, דוד פוגל ואחרים. מבחר מיצירותיהם של אלה כונסו במאסף הספרותי גבולות, שראה אור בווינה בשנת תרפ"א.⁸⁸

מאסף זה הוא מעין חתימה סמלית של פרק בגאוגרפיה הבדיונית בספרות היהודית. סוגיית הגבולות, שנבחרה לכותרת המאסף, היא גם מהלך ההמשגה העמוק המוצע בו בנוגע למפת הבדיון של הספרות העברית. וכפי שכתבו גרשון שופמן וצבי דיזנדרוק בדברי הפתיחה של המאסף:

כימי בראשית השניים הללו, ימים, שצורת-תבל חדשה, אולי נוחה מהראשונה, מבצבצת ועולה לעינינו מבין המשוואות, יהא נשא גם קולנו העברי מסביב להמושג השליט עכשיו ברומו של עולם, זה המושג ספוג-הדמים, שעליו הִתְגַּבְּנוּ על כל שדות הקטל — גבולות.⁸⁹

היצירות הכרוכות יחד במאסף מעניקות ביטוי מודרניסטי מאוחר למוסכמות היסוד של הגאוגרפיה של הבדיון היהודי המודרני, ובפרט לתפיסת המרחקים. ראו, למשל, את הטורים שלהלן משירו של פוגל, שנכתב בווינה בשנת 1918:

הַנְּי שֶׁב אֶלֶיךָ, אָמִי

דְּמִדּוּמִים חֲרָדִים

אֶט יֵאָפִילוּ בְּעִירָה.

מְטַפַּחַת רֵאשׁוֹן הַלְכָּנָה

יְחִידָה לִי תִהְיֶה

תוֹךְ מְרַחֲקִים בָּהִים.⁹⁰

בצידו של שיר זה מופיע סיפור קצרצר מאת גרשון שופמן, שעיקרו התבוננות בווינה החרבה ובתושביה מוכי המלחמה:

הנה הם נגדרים על גבי אבני המפסעות — חורים, אחוזי-עֵינִית, מדברים אל עצמם, ואוזניהם פקוקות במוך. על כל מדרך כף רגל אנשים, שחבלולים בעיניהם. בקפה או בעגלת-הטרם אתה עוזב את מושבך כפעם בפעם — כל כך קשה לסבול את הפרצוף שמנגד.⁹¹

88 שופמן ודיזנדרוק, הערה 20 לעיל.

89 שם, ללא מספר עמוד. ההדגשה במקור.

90 דוד פוגל, "[הַנְּי שֶׁב אֶלֶיךָ, אָמִי]", הערה 20 לעיל, עמ' 14.

91 גרשון שופמן, "[המגל הגדול, שהונף על הזכרים, עושה את שלו באמונה]", הערה 20 לעיל, עמ' 11-12.

ערי מרכז אירופה – וינה, קרקוב, לבוב, סרייבו, ברלין – הן הערים הנכללות במאסף, שכל כולו מכוון אל "המונח ספוג-הדמים" שבשמו הוא קרוי: "גבולות". הגאוגרפיה של הבדיון נרקמת כאן מן האלימות הפוליטית של סרטוט הגבולות בין הלאומים השונים באירופה של מלחמת העולם הראשונה. בממשק המכוון שיצרו עורכי המאסף עם המפה הפוליטית מסתמנת אפוא אפשרות נוספת להבנת הספרות העברית, כספרות חוצה לאומים (transnational). הפזורה הספרותית היהודית מאותרת לא רק בדרכי התגבשותה ההיסטוריים, המבוססים על רב-לשוניות, תרגום ותפוצה רב-לאומית, כפי שהראו לאחרונה אליסון שכטר וליטל לוי,⁹² אלא גם בגאוגרפיה של הבדיון שבה היא מתרחשת, ממפות הבדיון שטרם סורטטו במלואן, המורכבות מריבוי של אתרים ומנתיבים העוברים בין גבולות ובין לאומים.

לסיכום, ארבעת השערים במאמר זה מציגים עיון ראשוני במפת הבדיון של הספרות היהודית המודרנית, על שתי הלשוניות העיקריות המשמשות בה: עברית ויידיש. כמה מעקרונותיה של מפת הבדיון בספרות היהודית המודרנית פורטו כאן על ציר הזמן העובר משנות השישים של המאה התשע-עשרה ועד שנות מלחמת העולם הראשונה, מאימוץ של מסורות נאו-קלאסיות וראשית הריאליזם המימטי בספרות היהודית המודרנית ועד המודרניזם האורבני של ראשית המאה העשרים. יותר ממדגם מייצג של קורפוס ספרותי, הוצגו כאן מחשבות מקדמיות על הסוגיות הפואטיות המלוות את המחשבה על הגאוגרפיה של הבדיון ותובעות המשגה. בראשן הכפילות בין ריאליזם לסאטירה, בין מודרניזם למסורת נאו-קלאסית, בין מיקוד ופירוש בשמו של מקום נתון לבין הסתרתו, ובין גאוגרפיה ואתנוגרפיה לאידאולוגיה פוליטית וחברתית.

המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן

⁹² Levy and Schachter, הערה 31 לעיל. בהקשר זה ראו גם את האופן שבו מתמודד מייקל אלן בספרו עם הסוגיה של ספרות עולם: Michael Allan, *In The Shadow of World Literature: Sites of Reading in Colonial Egypt*, Oxford and Princeton: Princeton University Press, 2016.